

1843 ԲԱՋՄԱՎԷՊ 1910

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԸ
ՀՈՎՏԵՄ
Թ. 10

ԱՋՊԱՏՐԿ - ԲԱՆԱՍԻՐԱՅԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ՊԱՏԿԵՐԱՋԱՐԴ

ԱՄՍԹԵՐԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

Շատ անգամ կրկնուած է՝ թէ դեռ հայ բանասիրութեան կաճառին մէջ գրեթէ անծանօթ մնացած են մեր միջնադարեան բանաստեղծները:

Հայկական ընտրը՝ որ ընդհանրապէս կաթողիկէներու ներքե՝ երկինքը նուագած է, Միջին դարու մէջ կը սկսի նոր ուղղութիւն մ'առնել. կամ, աւելի ճիշդ, նոր ճիւղ մը ևս կը բողբոջէ այն հին սրբազան ծառին վրայ:

Արարական և պարսկական ազդեցութեան տակ՝ աշխարհիկ գոյնը, որ միշտ պէտք է ժողովրդեան մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ - բայց որ ծածուկ մնաց ապագաներէն իրրե երկարագոյն գոյութեան մը անարժան, - հետզհետէ կը խտանայ և կը ծաւալի:

Այն շրջանն է սա, ուր բանաստեղծութիւնը ձանձրացած վանքերու միայնութեանէն՝ սկսաւ դէպ ի ամբոխը իջնիլ: Բայց այս փոփոխութիւնը սոսկ առարկայական եղաւ, որովհետեւ բանաստեղծները շարունակեցին:

ՀՈՎՏԵՄԲԵՐ 1910

նակեցին ի սկզբան եկեղեցական միալ. այսպէս՝ հայ բանաստեղծութիւնը կարեւոր քայլ մ'առած չէր, վասն զի երգիչները աղբիւր ունէին իրենց երգին բան մը՝ որ իրենց անձը չէր, հետևաբար չէր կրնար յուզումնալից և անկեղծ ըլլալ. արհեստական նկարագիրը մնաց. բայց սովորեցան նաև աշխարհիկ երգիչները չարամարհել այն 'նիւթերը՝ որ եկեղեցականներու ալ անարժան չէին թուել:

Մեր նախնիք թողուցին մեզի իրենց երգերը տաղարաններու մէջ ամփոփած, և մենք չգրադեցանք անոնցմով. մանաւանդ մեզմէ դար մ'առաջ՝ արհամարհուեցան այդ ձեռագիրները, և շատերը խղճաւորներու. զո՞ր գացին:

Ազգի մը մատենագրութեան պատմութեան ամենէն պատուաբեր գլուխը կը բացուի բանաստեղծութեան, սրտի գրականութեան տեսութեամբ և ուսումնասիրութեամբ: Ազգի մը հոգեբանութեան նըկարն է բանաստեղծութիւնը և գեղարուեստի ամենէն փափուկ և զգայուն ճիւղը:

Դեռ մենք մեր ազգին հոգեբանական պատմութիւնը չունինք և պիտի չկարենանք ունենալ երբեք, մինչև որ չմշակուի հայ բանաստեղծներու ուսումնասիրութիւնը:

Ապրող ազգի մը հոգեբանական պատմութիւնը՝ հայելին է՝ որուն մէջ կարելի է նկատել ազգի իր ցեղային յոռի բարքերով և առանձնայատկութեամբ։ Եւ այդ ամենահարկաւոր զէնքն է ազգի մը ապագայ գոյութեան Ամենէն մեծ գիտութիւնն է «Մանիր գեղը»։

Միջին դարու այդ գեղարուեստական արտադրութիւնները՝ հայկական մատենագրութեան մէջ բարձր տեղ մը պէտք էին գրաւել։ Բայց, ցաւալի է ըսել, որ հոն շատերը և ոչ իսկ յանդիմանէ կը յիշուին։ Բանասէրք ամայի թողած են գերեզմանները անոնց՝ որոնցմէ ոմանք տաղանդաւոր կընային կոչուիլ։

Հ. Գ. Զարեհնաւեանի Մատենագրութեան մէջ ընդարձակ էջեր զբաւած են պատմագիրները, ժամանակագիրները, մեկնիչները և այլն, նոյն իսկ նամակագիր մը։ Ընդհակառակն շատ քիչ բան նուիրուած է հայ բերթողներու վրայ։

Կէս դարէն աւելի առաջ՝ Արշալոյս աբարատեան թերթը (թիւ 151) փափագ յայտնեց որ (Որագիրներու և Հանդէսներու միջոցաւ հրատարակուին Միջին դարէն մնացած բանաստեղծութիւնները)։ Բազմաժէպը իր ծննդեան առաջին տարւոյն մէջ՝ իրագործեց այդ փափագը (1843 էջ 333) և բաւական տարի շարունակեց։ Ուրիշ ազգագրական Հանդէսներ ևս հետեցեան Բազմաժէպի, և Գեոր. Գաբ. Կպ. Սրուանծտեանց իր ճոնապարհորդական հրատարակութեանց մէջ (հմտ. Մանանայ) խնամքով ուզեց հաւաքել գանոնք։ Տակաւին բառորդ դար մը չլրացաւ երբ Արիստանկէս վ. Տէվկանցի իմբարտաթիւստի և առաջին անգամ լոյս տեսաւ առանձին հատոր մը՝ Հայերգ կոչուած, որ Միջին դարու բանաստեղծութիւնները կը բովանդակէր։

Հ. Ալիշան գուրգուրաց յաջապետ Գուշակի վրայ, ինքզինքը յաջապետ անունով կեղծեց և անյայտ երգեց իր աշխարհարար բերթուածները, «Մնց գաս իմ լուսնայի՛ր, և այլն, և ինքն եղաւ առաջին անգամ՝ որ Եւրոպացուց հայ գրականութեանէն նմոյշներ տալու համար Միջնա-

դարեան բանաստեղծութեանց քանի մը նշխարները հրատարակեց զանոնք անգղիերենի թարգմանելով։

Երկրորդ պարագիցաւ Պ. Կ. Կոստանեանց, որ և հրատարակեց առանձին հատորներով Յովհ. Թլկուրանցու, Մկրտիչ Նաղաշի, Գր. Աղթամարցու բերթուածները և ուրիշ չորս պարկներ «Երբ ժողովածու» տիտղոսով։

Շրջան մ'եղաւ որ Հանդէսները և Լրագիրները լռեցին և մոռցան նիւթովս պարագիւր։ Ա. Զօպանեան իր գրական Հանդէսին Անահիտի մէջ տեղ տուաւ «Հայ էջեր»ու և ուզեց մարած կրակը արծարծել։ Բայց մեզմէ ո՞վ պիտի հետաքրքրուէր անոնցմով. ո՞վ պիտի կարենար աւագէն աղամանդի փշուրները գտաւել։ Զօպանեան թերեւս յուսահատած Քաններուդ դարու Հայուն՝ Տաննհիշգեորդ դարու Հայր ճանչցնելու և գնահատել տալու՝ փորձեց Եւրոպացուին ներկայացնել հայ գրականութեան նշխարները. Ֆրանսերենի թարգմանելով զանոնք՝ հատորով մը ի լոյս ընծայեց։ Եւրոպացին գնահատեց արեւելեան բանաստեղծութեան այդ ճիւղը, որ տարբեր բան մ'էր անկից՝ ինչ որ ծանօթ էր իրենց, պարսկի և արաբ գրականութեան։ և վարձատրեց աշխատասիրոր։ Մենք նորէն անտարբեր մնացինք։

Մեր մատենադարանի տաղերը հրատարակել ձեռնարկեցինք, և Մեծ. Հ. Ն. Ալիշնեան իրենց — Վիեննայի — վանքի տաղարանները ուսումնասիրել սկսաւ։ Ուրախ ենք՝ իմանալով որ Զարաթա Գնունեաց եպիսկոպոսի Տաղերու հրատարակութեանէն ետք ձեռնարկած է Գրիգոր Աղթամարցու տաղերու ամբողջական հրատարակութեան և անշուշտ պիտի շարունակէ գրադարան մը կազմել հայ Երգչներու։

Պիտի գայ օր մը՝ որ պիտի հասկնանք՝ թէ մեր Միջին դարու բերթուածները հայ գրականութեան Ոսկեդարը կազմած են։ շատ բան ունինք այդ դարերէն, բայց զԹրախտարար անհամեմատ կերպով շատ քիչ են ընտիր կտորները։ Ոսկիի բով մը կը կազմեն Տաղարանները՝ որոնցմէ շատերը

մատենագրաններու մէջ կը փոտին. երբ դեռ աւելի՛ լուսաւորութիւնը՝ աւելի՛ պիտի զգանք անոնց կորստեան և ուսումնասիրուած չըլլալուն ցարէ:

Երկրայապէս մեր ազգը շատ քիչ բանասէրներ ունի՝ որոնք նիւթովս զբաղին. ժողովուրդը չի մտեհնար բանասիրական թերթի և յօդուածի. մանաւանդ կեանքի այս նոր շրջանին՝ յորում զբաղանութիւնը սե և ծանր մահարձանի մը տակ կը հանգչի, թողլով որ իր դիմացէն անցնի ազգ մը կռուելով, իրար զիրար Զափախելով...

Միջնադարեան հայ բանաստեղծութիւնը պէտք է ժողովրդականացնել. Բարձրագոյն վարժարաններու մէջ՝ ան պէտք է դասաւանդուի ընդհանուր հայ մատենագրութեան հետ:

Երկրայիւս մենք նպատակ ունինք մեր ընթերցողաց ներկայացնել հայ լեզուինը՝ իրենց համառօտ և պարզ կենսագրութեամբ — որքան որ յայտնի է, — և միասին տալ նմոշներ անոնց քերթուածնէրէն՝ ստանց բազմաթիւ օրինակներու բազդատութիւնը ընելու:

Հայ Երդիւներու Երեւոյնը.

Երբ մարդկութեան հետ ծնած է. նա աւելի կանուխ գոյութիւն ստացած է քան մատենագրութիւնը. ինչպէս ամէն ազգի՝ մեր մէջ ևս այսպէս եղած է: Հայ մատենագրութիւնը Գորգոյն Երդիւնով կը սկսի: Սակայն շատ քիչ բան ունինք մեր այդ անգիր գրականութենէն. և զարմանալին է որ հայ մատենագրութեան Սակեղարը մեզի չէ տուած ոչ մէկ կտոր բանաստեղծութիւն, Գրեցազներգութիւնը, վէպը՝ հեթանոս գրականութիւն նկատուած է մեր Թարգմանիչներէն, Եղիշէներէն, Խորենացիներէն և նոյն գաղափարը դարէ դար փոխանցուած է:

Հայ բանաստեղծութիւնը իր ընդհանուր առումին մէջ՝ ես երկու մասերու բաժնած եմ, Եկեղեցական և Ժողովրդական կոչելով զանոնք:

Եկեղեցական կոչուած մասին մէջ պիտի

մտնեն Շարականները՝ որոնց քիչ մաս մը չափաւ գրուած են, և առոնցմէ ամենահինն է Կոմիտաս կաթողիկոսի Անճիոյ Կոմիտայրը: Շարականները — արդէն շատ ծանօթ — կրնան ուսումնասիրութեան առարկայ չըլլալ:

Եկեղեցական բանաստեղծութեան բաժնին մէջ կը մտնեն Գրեհերը, Տաղերը Միկելիները. առաջինները որ մեծագոյն մասը կը կազմեն՝ ոտանաւոր և յանգաւոր գրուած՝ նորերբուր վարուց և Քրիստոսի տօնօրէնութեանց համառօտ նկարագիրներն են. Տաղերը նոյնպէս ոտանաւոր՝ սրբազան յարասութիւններ են. և Միկելիները բանաստեղծական ազօրքներ և մաղթանքներ: Ասոնցմէ աւելի հին են Ակրոքները:

Ընդհակառակն Ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, որուն հիմն եղած է եկեղեցականը, — և որ մեր ուսումնասիրութեան նիւթն է, — աւելի վերջ, ԺՅ դարէն յետոյ երևան կու գայ: Եկեղեցոյ մէջ տաղաւորութեան երգեցողութիւնը՝ կամաց կամաց սրբազան կամարներէն դուրս կ'ելլեն և ուրիշ գոյներով գոյութիւն կ'ունենան:

Բանաստեղծութեան քնարն է տաղաւորութիւնը, մանաւանդ յանգաւոր տաղաւորութիւնը:

Ինչպէս ըսի՝ մենք հին գրականութենէն տաղաւորութեան բանաստեղծութիւններ չունինք. և ունեցած պատմութիւնի վաւերական համարելու համար՝ պէտք է խորապէս ուսումնասիրենք: Մեր հին գրականութեան ամենէն մեծ միւրը և ամենէն զգալուն սիրտը Նարեկայ վանքին իղիկի մը մէջ ապրող, մութի անհունութեան մէջ խորասուզուող կրօնաւորին Գրիգորի նիհար մարմին մէջ կեդրոնացած են, որ ձգած զաշխարհը՝ գիշերը իր յարկի երդիքի յաւանգոյցէն նայող իօսուուն աստղերու հետ կ'ապրէր, և օրուան մէջ՝ իր պատուհանին դիմաց փռուող բնութեան հրաշալիքներով կը խանդավառուէր: Բանաստեղծութիւնը իր մէջ եռաց և դուրս պոսթկաց այն գեղեցիկ հատորով՝ որ այսօր Նարեկ կը կոչուի. և այդ վճռեց դարէ դար որ նա ապրի

հայ գրականութեան մէջ իբրև ամենէն մեծ դէմքը:

Գրիգոր Նարեկացին ժ-ժԽ դարու մէջ ապրած ըլլալով՝ մեր գրականութեան թէ՛ առաջին և թէ՛ մեծ բանաստեղծը ճանչուած է. իր աղօթքները ստէպ տաղաչափեալ կը գրէ, ինչպէս իր տաղերը:

Նարեկացիէն վերջ տաղաչափեալ գրութիւններ հաղորդեցին մեզ Գրիգոր Մագիստրոս, դար մը վերջ՝ բեղուն և անուանի բերթողը Ներսէս Շնորհալի, որուն յաջորդին և հետևողներ անպակաս եղան. և նոյն իսկ պատմիչներ՝ տաղաչափուած գրեցին իրենց գործերը, ինչպէս Վահրամ Պահլաւունին, Սիմէոն Ապարանեցին և այլն, ու նաև ողորմելի յիշատակազրներ:

Նարեկացիէն առաջ՝ ապահովապէս ժողովրդական անգիր գրականութեան մէջ կ'ապրէր տաղաչափուած և յանգաւոր բանաստեղծութիւնը. առո՞նք՝ անշուշտ աշխարհիկ նիւթեր, սիրտ երգեր, մեռելական յուսահատեցուցիչ ողբեր կ'երգէին. և վասն զի մեր նախնեաց քով գրիչը միայն կղերականաց ձեռքն էր, այդ պատճառաւ աւտոնք գրի չառնուեցան և դատապարտուեցան մեր հայրերէն. և կրօնական գրիչներէն ո՞չ ոք համարձակեցաւ յանգաւոր տաղաչափութեան մօտենալ. յանցանք և մեղք էր իրենց համար սոյն քնարին վրայ երգել՝ որուն թելերը անդովորդային աշխարհիկ և հեթանոս տողերը բամբռած էին:

Նարեկացին ևս զգուշացաւ, և իր ընդարձակ գրքին մէջ մէկ տեղ մը միայն երգեց այդ դատապարտուած քնարով — յանգաւոր տաղաչափութեամբ, — և իր միարանակիցները չզգայթակեցնելու համար պէտք զգաց քանի մը տողով նախաբան մը դնելու. իսկ կը գրէ «Իջ Բան»-ին սկիզբը. «Եւ արդ ստուգապէս և իրաւաբար, ընդ որս որք ըստ ձայնից կողկու-

ղանացն և զբանիցն յարմարութիւն հանդերձեն, ի հոյն գիր յերկալ զաստուանս տակեցն, որովք առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն զաղէտս կարեացն սրտին ըրձից առ արտասուացն ըրիմունս, ուստի և յագմեալ իմ ի գրոյսս պարտա սկիւրից զատու յայնր կրախաճոց՝ որք զրախոցն յեղանակին յանուստեղծութիւն՝, և ես ընդ նոսին՝ նոցին հեծութեամբ աւազական ձայնակցութեամբ զանձինս տարածանեմ ըզվշտակութիւն»։ Եւ մի քանի տող վերջ կը սկսի յանգաւոր ոտանաւորով աղօթել կամ ողբալ, ամէն տող «ի» ձայնաւորով վերջացնելով:

Գրիգոր Մագիստրոս, աշխարհական առաջին հայ մատենագիրը, որ Նարեկացիէն քիչ վերջ երեցաւ, իր բանաստեղծութիւնքը յանգաւոր գրեց. առ Մանուէլ ուղղած 1016 տողեան ոտանաւորը՝ ամբողջութեամբ ին կը վերջացնէ:

Մեծ են գործք աստուածային,

սքանչելի նորա բանին

Հրաշալի, անպատմելի

յամենայնի զարմանալի, են:

Ուրիշ յերրորդեանները, քանի մը թըրգներն իսկ՝ որոնք հրատարակուած են վերոյիշեալ հատորիկին մէջ, իւրաքանչիւրին տողերը միտկերպ կը վերջացնէ կամ հալ կամ եւ:

ԺԲ-ԺԳ դարու տաղաչափութիւնք՝ Գրիգոր Մագիստրոսի «Մեծ են գործք» երկար ոտանաւորին նման միշտ նոյնայանգ են, բայց սա տարբերութեամբ՝ որ երբեմն ամէն հարիւր կամ երկու հարիւր տող վերջ ին վերջաւորութիւնը կալի կամ ողի կը փոխուի. Յանգերու այդ անվերջ կրկնութիւնը և նոյնութիւնը՝ այնքան ներդաշնակ չէ, հակառակ բանաստեղծներու ինքնահոգնութեան: Եոյն միօրինակ յանգերն են՝ զորս Գունճերու և Տապերու մէջ կը լսենք:

1. Պ. Քասիմ որ Նարեկը աշխարհաբար թարգմանեց (տպ. Պոլիս 1902), չգիտեմ ինչու այս ընդգծեալ տողերս դուրս թողած է (հմմտ. էջ 123):

2. Զայս անդրադարձուց Հ. Ն. Անդրիկեան իր «Նարեկացին և Նարեկը» յօդուածով (Հմմտ. Բազմամկէպ 1900) էջ 447, ծնթ. 1. Ե. Ն. Ա. ստորագրութեամբ):

Տաղաչափութեանն ձեռք

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԵՐԿՄՈՒՆՔ ԳԻՒԱՅ ԵՒ ԱՄՏԻՅ՝

Ե. ԵՐԿՄՈՒՆՔ ՀԻՒԱՆԴԱՅ

Նկատեցինք վերև (369), թէ հին ազգեր և Հայերն իսկ մարմնական խօթութիւնքն ու սովորական երեւոյթները դիւանական ազդեցութեանց կ'ընծայէին: Մեր քով յարատեւեց այդ համոզումը շատ ընդարձակ սահմանի մը մէջ, և անոնց խափանման համար յատուկ դարմաններ անպակաս էին: Այդ նպատակաւ մեր յետին դարերուն, կամ գոնէ առաւելապէս այդ ժամանակի գրչագրաց մէջ, ի հրապարակ կու գան երդմնեցուցման բազմաթիւ ու կախարդակերպ գրուածներ, ճապարկուած Աւտարը անուամբ ծանօթ գրոց մէջ: Անոնց արհամարհութեամբ մը նայուած էր ցարդ՝, մինչդեռ այն դերը՝ զոր կատարեր են ազոնք, աւելի մոռալորութիւն մը կը պահանջէր՝ մեր հարց կրօնից պատմութեան տեսակետով:

1. — Կիլգրիանուս — Ֆիշակալ գրուած ներէն շատ օրինակներ կը պահէ վանացս մատենադարանը, բոլորն ալ նոսրագիր ու նոր և այլազան բովանդակութեամբ, բաց ի միոյն՝ որ գաղափարուած է ՋԼԳ (1484) թուականին¹, ու գրչէն սահմանուած՝ «սուրբ բժշկականն որ կոչի Կիլգրիանուս»։ — կոչում մը՝ որ առնուած է համանուն սրբոյն ընծայուած կրկին աղօթքներէն՝ որ կան անոր մէջ. — և որ իւր առաւելագոյն հնութեան համար կը բերուր և արժանի է մեր առանձին ուշադրութեան, իբր հարազատագոյն ներկա-

Գանձերու և Տաղերու մէջ բազմաթիւ են Տաղաչափական ձևերը, յորոց մի քանին միայն կը նշանակենք. Ա. Հնգոտնեայ կամ միանդամեայ, այս չափով գրուած են ընդհանրապէս Գանձերու մեծամասնութիւնը. ինչպէս ՏՏԵ Մխիթարայ «Գանձ Բուն Բարեկենդանին».

«Երգս յաւեժական
Երգեմք բանական
Երիցդ միական
Ի նման աննրման» և այլն:

Բ. Երկանդամեայ, որոնք հետեւեալ ձևերով կարելի է գտնել Գանձերու և Տաղերու մէջ ա 4-3, բ 4-4, գ 4-5, դ 5-2, ե 5-5, յ 5-6 և այլն:

Գ. Եռանդամեայ, հետեւեալ ձևերով. ա 3-3-3, բ 3-4-4, գ 4-4-4, դ 5-2-5, ե 5-4-4:

Դ. Քառանդամեայ որ է հայրական տաղաչափութիւն կոչուածը:

Ե. Կան նաև ձևազոյնաւոր տողեր, թէև հազուադէպ:

Զ. Խառն, այսինքն տան մը առաջին տողը երկանդամեայ կամ եռանդամեայ, իսկ երկրորդ տողը միանդամեայ կամ երկանդամեայ, և այլն:

Այս նշանակուածները զեռ մի մասը կը կազմեն տաղաչափական այն բազմաթիւ ձևերուն՝ որոնք կան մեր քերթողներուն և բանաստեղծներուն քով. և որոնց մի առ մի օրինակ բերելը պէտք է դուրս նկատենք մեր ներկայ գործին ծրագրէն:

Հ. Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

1. Տես և յէջ 49, 107, 257, 321, 369.

2. Հ. Ղ. Աւետիս, Հին հայաստան, ԺԱ, 408-9.

3. Փոքրիկ մատեն մը, 9, 4 × 6, 5 հրդ. տարածութեամբ և 94 թերթով. — Այս ընտիր գրչագիրը վերիպած կը թուի Հ. Աւետիսի ուղագրութեան: Հին հայաստանի ուղագրութեան մէջ, ուր ոչ միայն չէ գտնուած անտի, այլ անունն ալ սխալագիր օրինակէ առած՝ «Կլգրիանուս» կը գրէ (ԺԱ, 402, Դ). Թոյ ուրիշ կարծաւորաբար տարբերութիւնքը: